

Şəmkir şəhər yerindən aşkar olunmuş bıçaqlar

Rəşid Bəşirov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutu

Açar sözlər: Şəmkir şəhər yeri, bıçaqlar, orta əsr, dəmir məmulatı, dəmirçilik.

Orta əsr Şəmkir şəhər yerində 2007-2017-ci illərdə aparılan intensiv və məqsədyönlü arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif sənət sahələrini əhatə edən orta əsrlər şəhər həyatının demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən minlərlə artefakt aşkarlanmışdır. Kəmiyyət etibarlı ilə metalışləməyə aid materiallar onların arasında özünəməxsus yer tutur. Aşkar olunan dəmir alətlər, silah nümunələri, məişət və məişət əşyaları o dövrün dəmirçilik sənətinin inkişaf səviyyəsini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı III – VI qazıntı sahələrinin müxtəlif inşaat qatlarından, xüsusilə V qazıntı sahəsində dəmirçiliklə bağlı xeyli istehsal tullantılarının – metal pasaların və xəlitenin tapılması yazılı qaynaqların məlumatını təsdiqləyərək dəmirçiliyin orta əsr Şəmkir şəhərində özünəməxsus yer tutduğuna dəlalət edir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan müxtəlif təyinatlı dəmir məmulatı arasında bıçaqlar önəmli yer tutur. Bıçaqlar məişətdə, təsərrüfatda, ovçuluqda, hərbi sənətdə, sənətkarlıqda işlədilən polifunksional alət idi. Yazılı mənbələr Şəmkirdə yüksək keyfiyyətli bıçaqlar istehsal edildiyini və şəhərin ixracatında dəmir bıçaqların mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayırlar. Misal üçün, naməlum müəllifin “Əcaib əd-dünya” əsərində Şəmkirdə keyfiyyətli bıçaqların istehsal olunduğunu qeyd edir (7, c. 217).

2006-2017 ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 62 ədəd bıçaq qeydə alınmışdır. Ayrı – ayrı qazıntı sahələrindən müxtəlif sayda bıçaq aşkar olunmuşdur.

1. III qazıntı sahəsi – 11 ədəd
2. IV qazıntı sahəsi – 39 ədəd
3. V qazıntı sahəsi – 2 ədəd
4. VI qazıntı sahəsi – 6 ədəd
5. IX qazıntı sahəsi – 4 ədəd

Bıçaqların dəstəyi əsasən ağacdən hazırlanırdı. Qeydə alınmış bıçaqların bir neçəsinin sapında ağac çürüntüsünün izləri qalıb. Lakin arxeoloji qazıntılardan dəstəyi sümükdən olan bıçaq nümunələri də məlumdur.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş bıçaqlar ölçülərinə və formalarına görə fərqlənirlər. Ölçülərinə görə onlar böyük, orta və kiçik ölçülü olmaqla üç qrupa bölünürlər. Tiyələrinin formasına görə isə bıçaqlar tip-

lərə ayrılırlar. Qeyd edək ki, qazıntılar zamanı tapılan digər dəmir məmulatı kimi bıçaqlar da əsasən güclü korroziyaya məruz qalıb. Bu səbəbdən bıçaqların bəziləri ilkin formalarını itirmiş və onların hansı tipə aid olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bununla belə tədqiqatlar göstərdi ki, bıçaqları tiyəsinin quruluşuna görə dörd tipə bölmək olar.

Birinci tipə bıçağın tiyəsinin kəsər hissəsinin ucu təcridcən arxaya daralan nümunələr daxildir. Kəmiyyət etibarını ilə bu tip çoxluq təşkil edir. Onların sayı 23 ədəddir.

İkinci tip tiyəsinin ağzı – kəsər tərəfi düz olub, arxa tərəfi ucda daralan bıçaq nümunələrini özündə birləşdirir. Onlar 19 ədədlə təmsil olunub.

Üçüncü tipə aid bıçaqların tiyəsinin hər iki tərəfi uca doğru daralaraq sivriləşir. Bu tip bıçaqlar kiçik xəncərə bənzəyir. Səkkiz nüsxə ilə təmsil olunan bu nümunələr azsaylıdır.

Dördüncü tip bıçaqlar tiyəsinin qövsvari əyri formada olması ilə fərqlənir.

Birinci tipi təşkil edən bıçaqların tiyələri müxtəlif ölçülü olub, bəziləri sulğunclu və dilçəkliyə malikdir. Onların əksəriyyəti fraqmentlərlə təmsil olunub. Fraqmentlərdən biri kiçik ölçülü bıçağın tiyəsinə əks etdirir. Onun arxası düz və qalındır. Kəsər tərəfi nazikdir. Uca daralır və sivriləşir. Uzunluğu 7,4 sm, eni 1,4 sm-dir (I tablo, 1). İkinci nümunənin arxa tərəfi düz və qalındır. Kəsər tərəfi nazikdir. Uca tərəf getdikcə daralır və sivriləşir. Tiyə ortadan qırılıb. Uzunluğu 6,3, eni 1,3 sm (I tablo, 2). Daha bir tiyənin arxası düz və qalındır. Kəsər tərəfi ucda daralır. Dəstəyi kiçik, lentşəkilli mil formasında olubdur. Görünür ağac və ya sümük dəstəyə geyindirilib. Uzunluğu 14,9 sm, tiyəsinin uzunluğu 11,4 sm-dir (I tablo, 3). IV qazıntı sahəsindən əldə olunan bıçağın ensiz, lentşəkilli dəstəyi var. Dəstəyin ucu qırılıb. Qırıq yerdə deşik işlənilməsi ona sümük və ya ağac sapı hissəsinin rəbb edildiyini göstərir. Bıçağın tiyəsinin arxa tərəfi düz və qalındır. İti, işlək tərəfi uc hissədə bir qədər daralaraq dəyirmilənir. Uzunluğu 12, sm-dir (I tablo, 4). Qatlama dəmir bıçağın tiyəsi də maraqlı tapıntılarındandır. Tiyənin arxa tərəfi düzdür. Ağız tərəfi uc tərəfdə daralaraq təcridcən sivriləşir. Əks tərəfdə rəbb olma mıxçalarının qalıqları nəzərə çarpır. Tiyənin uzunluğu 12 sm, eni 2 sm-dir (I tablo, 5). Kiçik ölçülü bıçağın tiyəsi üçbucaqlıya yaxın formadadır. Tiyənin arxası qalın, kəsər tərəfi nazikdir. Ağzı uca doğru daralır. Sulğunclu, en kəsiyi oval formalı dəstəyi vardır. Tiyədən dəstəyə keçiddə çıxıntı vardır. Uzunluğu 8,5 sm, tiyəsinin uzunluğu 6,5 sm-dir (inv. 327/2014). Daha bir bıçaq tiyəsinin qalığı. Arxa tərəfi düzdür. İti, kəsər ağzı təcridcən daralan tiyənin yarıdan çoxu qırılıb. Dəstəyi uca doğru daralır və uzadılmış üçbucağı xatırladır. Tiyə qırığının uzunluğu 12,6 sm-dir. Tiyənin arxasının qalınlığı 0,6 sm, ağzının qalınlığı 0,1 sm-dir.

İkinci tipə daxil olan, kəsər, ağız tərəfi düz, arxa tərəfi ucda daralan bıçaqlardan biri kiçik ölçülü olub, arxası qalındır. Ağızına doğru nazikləşir. Dəstək en kəsiyi dördkunc olan çubuq şəklindədir. Tiyəsi sınımışdır. Uzunluğu 9,8 sm-dir (I tablo, 7).

Bu bıçaq tiyəsinə bənzər nümunə arxa tərəfi nisbətən qalın olub, uca doğru daralır. Kəsər hissəsi düzdür. Sulğuncludur. Kiçik ölçülü bıçağın uzunluğu 12,9 sm-dir (I tablo, 8). Onunla birlikdə aşkar olunan bıçaq tiyəsi daha kiçik ölçülüdür. Düz kəsər hissəsi, arxası uca doğru aşağı əyilən bıçaq fraqmentinin uzunluğu 5,2 sm-dir (inv. 393/2008).

Daha bir nümunə uca nisbətdə əyilmiş, arxası qalın, kəsər tərəfə nazikləşən, kiçik ölçülü bıçaqdır. Dilçəklidir. Dilçək üçbucaq formalı olub, uca doğru daralır. Bıçağın uzunluğu 12,8 sm, tiyəsinin uzunluğu 9 sm-dir (I tablo, 9). Kiçik ölçülü tiyəsinin ağızı nazik və düz, arxası qalın olub, uca doğru əyilərək daralır. Sulğunca keçid qabardılaraq diqqətə çatdırılıb. Sulğuncu uca doğru daralan və sivriləşən mil formasındadır. Uzunluğu 14,4 sm, sulğuncunun uzunluğu 4,7 sm, tiyəsinin ən geniş yeri 2 sm-dir (inv. 330/2014).

Digər dilçəkli bıçağın iti, kəsər hissəsi düz, arxa tərəfi bir qədər əyri, uca doğru daralan formadadır. Uzunluğu 12,5 sm, eni 1 – 2 sm-dir (I tablo, 10). Digər tiyə qırığının arxa tərəfi qalın olub, kəsər hissəyə doğru nazikləşir. Dilçəklidir və ucu sınımışdır. Uzunluğu 6 sm-dir.

Üçüncü tipə məxsus olan bıçaq nümunələrindən biri orta ölçülü dəmir bıçaq tiyəsinin qalığıdır. Onun arxası və ağızı uca doğru tədricən daralır. Dilçəklidir. Sulğuncu uca doğru daralaraq sivriləşir. Tiyəsinin uzunluğu 15,5 sm-dir (II tablo, 1, inv. 2013, №288). İkinci nüsxədə bu tiyəndir. Hər iki tərəf daralaraq uc tərəfdə üçbucağa yaxın forma alır. Tiyə ensizdir və qırılıbdır. Korroziyaya uğrayıb. Bıçaq tiyəsinin uzunluğu 8,6 sm, eni 2 sm-dir (inv.553/2013).

Daha bir fraqment dilçəkli bıçaqlara məxsusdur. Tiyəsi düzbucaqlı formasındadır. Ucda hər iki tərəfdən daralaraq üçbucaq formasını alır. Tiyəsi dəstəyə yaxın hissədə qırılıb. Görünür polad qarışıqlı dəmirdən hazırlanıb və qatlar bir – birindən ayrılır. Uzunluğu 10,8 sm, tiyəsinin eni 1,7 sm-dir (II tablo, 2). Bıçaq tiyəsinin ağızı və arxası düz olub, uc hissədə daralır. Korroziyaya uğrayıb. Tiyənin uzunluğu 9,2 sm, eni 2 sm-dir (II tablo, 3).

Dördüncü tipə məxsus bıçaqlar tiyəsinin bağban bıçağına bənzər əyri formada olması ilə fərqlənir. Bu bıçaqlar əsasən kiçik ölçülüdür (II tablo, 5-7). Dilçəyi olan bıçaq tiyəsinə də bu tiyəyə aid etmək olar. Uca doğru əyilən tiyəsinin arxa tərəfi qalın, işlək kəsər tərəfi nazikdir. Orta hissədə daha çox işlənərək nazikləşib. Uzunluğu 10,8 sm, tiyəsinin uzunluğu 9,6 sm-dir (II tablo, 8).

Dəmir bıçağın dəstəyinin qırığı da böyük maraq kəsb edir. Lentsəkilli dəstəyin qırığıdır. Baş tərəfində deşik açılaraq dəmir məftil keçirilib. Uzunluğu 8,1 sm, eni 2 sm-dir (II tablo, 4).

Bıçaqların hazırlanmasında yerli sənətkarlar istidöymə, soyuqdöymə, qaynaqetmə, kəsmə, deşmə, sulğucçıxarma və s. üsullardan istifadə etmişlər (4, s. 129). Dəmir alət və silahlardan, eləcə də bıçaqdan götürülən nümunələrin atom-absorbsiya və rentgenspektral analizləri onların yerli, Cənlibel və Daşkəsən yataqları əsasında hazırlandığını göstərmişdir (8, c. 101-104; 9, c.335-339).

Şəmkir şəhər yerində qeydə alınan bıçaq nümunələrinin oxşarları Azərbaycanın başqa orta əsr abidələrindən, o cümlədən Qəbələ (1, s. 47), Bakı (6; 16), Beyləqan (5, s. 27, 53), Şimal – Şərqi Azərbaycanın Şabran, Canaxır və s.abidələrindən (3; 131-132) və Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən də (2, s. 81) məlumdur.

Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılan metal nümunələri, o cümlədən bıçaqlar qədim dövrlərdə şəmkirli dəmirçilərin yüksək ustalığını sübut edir. Orta əsrlərdə şəmkirli metalışləmə sənətkarları təsərrüfat alətlərini, məişətdə işlənən çox çeşidli əşyalar, müxtəlif silah növləri hazırlamaqla bərabər başqa sənət sahələri üçün də alətlər hazırlayıblar.

Ədəbiyyat

1. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı: Elm, 1981, 68 s.
2. Bəşirov R.Y. Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti (IX – XVII əsrlər). Bakı: Nafta – Press, 2015, 232 s.
3. Dostiyev T.M. Şimal – Şərqi Szərbaycan IX – XV əsrlərdə. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 396 s.
4. Dostiyev T., Bəşirov R., Mirzəyev R., Hüseyinli N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar.- Bakı, Çarşıoğlu, 2013, 516 s.
5. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 200 s.
6. İbrahimov F.Ə. Bakıda metalışləmə tarixi. Bakı: Elm, 1995, 88 s.
7. Аджалиб ад-дунья. Критич . текст, пер. с перс . , коммент. и указатели Л.П.Смирновой. — Москва: Наука. Издательская фирма "Восточная литература", 1993. — 540 с.
8. Селимханова Х. Историко-аналитическое исследование железных изделий средневекового Шамкира // *Azərbaycan arxeologiyası*, 2009, №2, с. 101-104.
9. Селимханова Х. Историко-аналитическое исследование железных изделий средневекового города Шамкир // *Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Bakı, 2012, s. 335-339.

*SUMMARY***Knives Founded in Medieval Shamkir****Rashid Bashirov**Azerbaijan National Academy of Science
Institute of Archeology and Ethnography

The article discusses the iron knives found in the process of archaeological excavations at the site of Shamkir in 2007-2017. These polyfunctional tools of labor, widely used in households and welfare, are divided by size into three groups, and in the form of the blade there are four types. The blacksmiths in the process of making knives used local raw materials (the Chanlibel deposit and the Dashkesan deposit), used various techniques, in particular, hot and cold forging, welding, grinding, etc.

Key words: town Shamkir, Middle Ages, iron products, knives, blacksmithing.

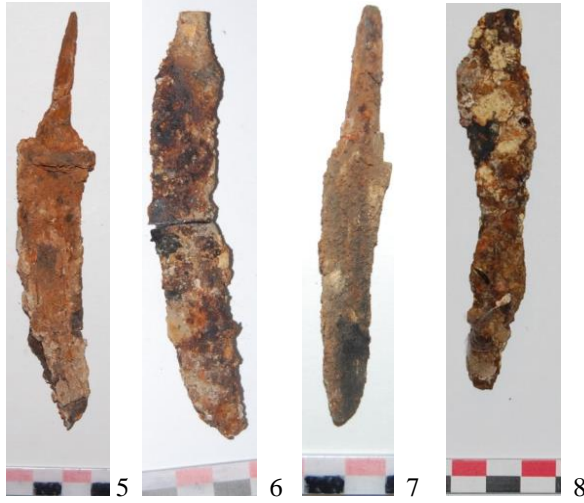
*РЕЗЮМЕ***НОЖИ, ОБНАРУЖЕННЫЕ НА ГОРОДИЩЕ ШАМКИР****Рашид Баширов**Национальная академия наук Азербайджана Институт
археологии и этнографии

В статье рассматриваются железные ножи, обнаруженные в процессе археологических раскопок на городище Шамкир в 2007-2017 гг. Эти полифункциональные орудия труда, широко используемые в хозяйстве и быту, по размерам делятся на три группы, а по форме клинка выделяется четыре типа. Кузнецы для изготовления ножей использовали местное сырье (месторождение Чанлибель и месторождение Дашкесан), применяли различные технические приемы, в частности, горячую и холодную ковку, сварку, заточку и т.д.

Ключевые слова: городище Шамкир, средние века, железные изделия, ножи, кузнечное дело.

Tablo I. Dəmir bıçaqlar.

Tablo II. 1-4-III tip bıçaqlar; 5-8- IV tip çığaqlar